

Szabó Dorottya¹

ERKÖLCSFILOZÓFIA ÉS KÖZGAZDASÁGTAN

„Néha azonban egész nemzedékek szorulnak két kor és életstílus közé, ilyenkor megszűnik az egyértelműség és az erkölcs, a védettség és az ártatlanság.”

(*Hermann Hesse: A pusztai farkas*)

BEVEZETÉS

A 21. században a társadalmi-gazdasági rendszereink olyan problémákkal néznek szembe, melyek megoldásához egy új, egységes elméleti keretrendszer szükséges nemcsak az egyes tudományágak viszonylatában, hanem interdiszciplináris szinten. Ezen közös keretrendszer kialakítása nem pusztán az ismereteink cseréjét jelenti, hanem a diszciplínák együttműködését és kölcsönhatásaik által való fejlődésüket igényli. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy nagyon röviden rámutassak a közgazdaságtan és az erkölcsfilozófia kapcsolatára, illetve ezen tudományágak jelenleg érzékelhető, közös fordulópontjára elsősorban Micheal Sandel és Mariana Mazzucato munkásságának bemutatásának segítségével.

Az erkölcsfilozófia és a közgazdaságtan kapcsolata akkor is szembetűnő, ha – kissé könnyelműen – Adam Smith munkásságát tekintjük a közgazdaságtan kiindulópontjának. A klasszikus politikai gazdaságtan képviselőinek elméletei jól artikulált filozófiai alapokon nyugodnak. A neoklasszikus közgazdászok által megvalósított marginalista forradalom egyik céljaként a közgazdaságtan „tudományosabbá tételét” szokás emlegetni, de ezen iskola nagyban támaszkodott a politikai gazdaságtan eredményeire, hol integrálta, hol kritizálta a korábbi szerzők filozófiai elemeit. Elég csak Alfred Marshallra gondolnunk, aki eleinte filozófusnak készült: Henry Sidgwickre, a 19. század második felének egyik legjelentősebb utilitarista filozófusára mentorként, saját magára pedig csupán egy idegen földre tévedt filozófusként gondolt [Nasar, 2016]. Kétségtelen azonban, hogy a neoklasszikus közgazdaságtannal új irányt vett a közgazdaságtani gondolkodás, és a matematikai eszköztár alapjainak lerakása nagyban befolyásolta a tudományág 20. századi fejlődését.

¹ DOI: 10.14267/RETP2021.04.21

Kétségtelen, hogy az elmúlt 30 évben - különösen hazánk térségében - a közgazdaságtudományról jellemzően erkölcsi, tágabb értelemben filozófiai megfontolások nélkül beszéltek és gondolkodtak, de legalábbis erősen háttérbe szorultak ezek a szempontok. Ezt a tendenciát erősítette, hogy az elmélettörténeti műveltségnek is mind kevesebb jelentőséget tulajdonítottak az elmúlt évtizedekben. Jelenleg a közgazdászok egy újabb generációja jellemzően erkölcsi támpontot keres szakmájában, egy olyan értékrendi alapot, melyre építkezve olyan társadalmi-gazdasági rendszer tervezője, vagy szereplője lehet, ami képes megoldani a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek és feszültségek, vagy épp a környezeti erőforrásaink kimerítésének problémáját.

A 20. SZÁZAD ÉS AZ EZREDFORDDULÓ

A 20. században a közgazdaságtan kemény harcokat vívott azért, hogy természettudománynak láttassa magát, látszólag elengedte az erkölcsfilozófia kezét, hogy belekapaszkodhasson a matematikáiba. Hajlamosak vagyunk úgy tekinteni erre az időszakra, mintha a közgazdaságtan ettől a mozdulattól várta volna az áttörést, egy olyan tudományág szerepét a világ színpadán, aminek segítségével az emberi nyomorúság és szenvedés megszüntethető. Ha közelebbről vizsgáljuk a közgazdaságtan és az erkölcsfilozófia 20. századi fejlődését, a két tudományág útjainak elválása nem tűnik ilyen egyértelműnek.

A 20. századi angolszász etikában G. E. Moore színrelépésével és a *Principia Ethica* 1903-as megjelenésével az analitikus filozófiai iskola vált uralkodóvá. Az analitikus filozófusok metaetikai kérdéseket helyeztek a vizsgálódásuk középpontjába, a „mit kell tennem?“, „mi a helyes cselekedet?“, tehát a normatív etikai kérdésekről az erkölcsi kifejezések és állítások eredetének és jelentésének vizsgálatára irányították figyelmüket. Moore amellet érvelt, hogy amíg az erkölcsi elméletek rossz alapokon, azaz helytelen definíciókon nyugodnak, addig elkerülhetetlenül a naturalista hiba csapdájába esünk [Moore, 1981]. Felfogása szerint „az etikának nemcsak az a feladata, hogy igaz eredményekre jusson, hanem az is, hogy az eredményeket alátámasztó érvényes alapokat is megtalálja” [Moore, 1981: 79]. Ebben a kontextusban talán fontos megemlíteni, hogy Moore Jeremy Bentham elleni kritikáját, a naturalista hiba elkövetésének vádját Henry Sidgwick – Alfred Marshall mentorának - munkásságára támaszkodva fogalmazta meg.

Az analitikus filozófusok felfogása szerint az erkölcsfilozófia egyetlen tárgya az erkölcs nyelvének vizsgálata, és egyedül ez az értéksemleges, logikai megközelítés teheti szigorú tudománnyá az etikát. Az analitikus filozófián belül három fő metaetikai irányzat jelent meg. Az intuicionisták – Moore-ral az élen – amellet

érveltek, hogy a *jó*² közvetlen értelmi belátással, egyfajta racionális intuícióval belátható. Az emotivizmus képviselői szerint az erkölcsi ítéleteink valójában érzelmeink kifejezései, és eszközök arra, hogy másokat győzzünk meg egy bizonyos viselkedési forma vagy attitűd kívánatosságáról. A preskriptív elmélet szerint az erkölcsi ítéletek univerzalizálható imperatívuszok, tehát az emotivistákkal szemben elutasítja az erkölcs szubjektivitását, és úgy tartja, hogy érvényesülnek logikai szabályok az erkölcsi ítéleteink meghozatalakor [Orthmayr, 2016]. Az intuicionizmus és a preskriptivizmus tehát azt a célt tűzte ki maga elé, hogy egy zárt logikai rendszerben helyezze el a normatív kérdéseket, amikre egy ilyen keretben olyan válaszok adhatók, melyek igazságára nem kell, és nem is tudunk rákérdezni.

Mindeközben a közgazdaságtan egyik legmeghatározóbb alakjává John Maynard Keynes vált, aki nem melleleg a Bloomsbury-csoport tagja volt, mely szellemi közegeben Moore munkásságát morálfilozófiai kiindulópontnak tekintették [Kirshner, 2015]. A század második felére a közgazdászok felszerelték magukat egy olyan makroökonómiai és ökonometriai eszköztárral, melynek birtokában zárt logikai rendszerben kívántak válaszokat adni többek közt az üzleti ciklusokkal, a munkaerőpiaci folyamatokkal, a fejlődésgazdaságtannal kapcsolatos kérdésekre. A cél tehát mindkét tudományág számára az volt, hogy a logika révén jusson el a végső eredményekig és válaszokig.

A 20. század végének meghatározó alakja volt John Rawls, aki *Az igazságosság elmélete* című művében fejtette ki szerződéselméletét. Amellett érvelt, hogy az igazságosság két elve, nevezetesen, hogy „1) minden személynek egyenlő joga van a másokéval összeegyeztethető legkiterjedtebb alapvető szabadságra, és hogy 2) a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek úgy kell alakulniuk, hogy a) okkal várhassuk, hogy mindenki számára előnyös, s ugyanakkor b) olyan pozíciókhoz és hivatalokhoz kötődjenek, amelyek mindenki előtt nyitva állnak” [Rawls, 1997: 87], minden alternatív igazságosságelvvel szemben elfogadhatóbb egy olyan eredeti helyzetben, amiben az individuumok természeti adottságaitól és jó szerencséjüktől függetlenül társadalmi szerződést kötnek egymással. Ennek a felfogásnak az egyik következménye, hogy az egyenlőtlenségek megengedhetők, ha azok javítják a társadalom legkevésbé szerencsés csoportjának hosszú távú várakozásait, s a kiemelkedők által azok is prosperálnak, akik lemaradtak a kiemelkedésért vívott küzdelemben.

A rawls-i elmélet meghaladása elsősorban Amartya Sen nevéhez köthető, aki a századforduló környékén hatásosan érvelt amellett, hogy a leszakadt országokat erkölcsi felelősségünk felzárkóztatni, s hogy a neokonzervatív ígéret, miszerint a

² Fontos megemlíteni, hogy maga Moore azon szerzőket nevezi meg intuicionistáknak, akik úgy tartották, hogy a közvetlen értelmi belátás *a mit kell tennem?* és nem a *mi a jó?* kérdésre vonatkozik.

tehetségesek és kiválók kiemelkedése az egész társadalom számára garantálja a jólétet, nem valósult meg. Solow Senre a közgazdász szakma lelkiismereteként utalt [Nasar, 2016], ami nem túlzás, hiszen Sen munkásságára a neoliberalis-neokonzervatív felfogástól való elmozdulás egyik legjelentősebb jeleként tekinthetünk. A Sen által képviselt irányzathoz kapcsolódik Angus Deaton közgazdasági Nobel-díja, elsősorban *A nagy szökés* [2017] című munkája, illetve a 2019-ben megosztott Nobel-díjat nyert Esther Duflo és Abhijit Banerjee munkássága. Míg Sen alapvetően Ázsia felzárkóztatását helyezte napirendre, addig a 2010-es évekre a fejlődésgazdaságtani gondolkodás számára Afrika kitörése a szegénységből legalább olyan fontossá vált.

NAPJAINK

MICHAEL SANDEL

„A teljesítmény fetisizálása megöli az intellektuális kíváncsiságot.”
(Sandel, 2020)

A jelenleg érzékelhető fordulat egyrészt a rawls-i elmélet meghaladásának egyik oldala, másrészt az abszolút szegénység problémájáról a relatív szegénység, a depriváltság problémájára való áttérés. Angus Deaton és Anne Case közös könyvükben [2020] rámutatnak, hogy 2014 és 2017 között csökkent a várható élettartam az USA-ban, elsősorban az öngyilkosságok, a drogtúladagolás és a májproblémák miatt, amiket a szerzőpáros a kétségbeesettség következményének tekint. Ezen kétségbeesésnek elsősorban a fehér középkorú férfiak vannak kitéve, jellemzően azok, akik nem rendelkeznek diplomával.

Michael Sandel amerikai politikafilozófus, a kommunitarizmus³ képviselője – aki többek között a rawls-i elmélet ellen megfogalmazott kritikájáról is híres – *The Tyranny of Merit* című könyvében éles kritikát fogalmaz meg a meritokráciával szemben és rámutat a diplomák vélt, illetve valós jelentőségére. Könyvét a 2019-es amerikai egyetemi jelentkezés körüli botrányral kezdi, amikor kiderült, hogy tehetős szülők komoly összegeket fizettek azért, hogy gyermekeik, akik a hivatalos felvételi procedúra alapján nem kerültek volna be a kiszemelt elitegyetemre, „alternatív” úton mégiscsak felvételt nyerjenek. Sandel szerint ez a botrány az általános felháborodáson túl másra is rámutatott: fel kell tennünk magunknak a kérdést, hogy kik és milyen érdemek alapján kerülnek be az elitegyetemekre, és így a társadalom legmagasabb lépcsőfokaira. Érvelése szerint nem csupán az előbb

³ A kommunitarizmus az elszigetelt individuum helyett az egyének és a társadalom *kapcsolatát, interakcióit* tartja meghatározónak az egyéni döntéshozatalban, illetve a társadalmi-gazdasági magatartásban.

említett „alternatív” esetekben dominál a pénz a tehetség felett, de a hivatalos, legális felvételi eljárás során is azok indulnak nagyobb eséllyel, akiknek a szülei a gyermek gimnáziumi évei alatt megengedhetik maguknak, hogy a gyerekek különórát, sportolási lehetőséget, vagy éppen zenei oktatást biztosítsanak, amivel később bezsebelhetik a pluszpontokat.

Ennek ellenére a politikai és társadalmi narratíva az, hogy meritokráciában élünk, mindenki a maga sorsának kovácsa, így aki megküzd érte, az bekerülhet a legjobb egyetemekre. Ez – a Sandel szerint hamis – narratíva azt eredményezi, hogy a társadalmi elit az érdemek hamis ragyogásának illúziójában él, és azt gondolja, hogy a sikere erkölcsileg igazolt és legitimált, miközben nem ez a helyzet. A másik oldalon viszont megjelenik a kétségbeesettség, azoknak a tábora, akik erőfeszítéseik ellenére a narratíva szerint nem érdemlik meg a társadalom előkelő páholyait, így a társadalom elismerését, és akiknek egy jelentős része az önpusztító életmódnak köszönhetően drog- és alkoholproblémákkal küzd, szélsőséges esetben az öngyilkosság eszközéhez nyúl.

Sandel az autokrata, populista vezetők sikere mögött is ezt a folyamatot látja. Habár a nagy népszerűségnek örvendő, az etnikai csoportok és kisebbségek ellen irányuló, vagy a globalizáció- és technológiaellenes narratívák ügyesen rejtik el a valódi problémát – a felsőoktatásért folytatott verseny veszteséinek társadalmi megbecsületlenségét -, az ilyen vezetők megválasztása a széles társadalmi rétegek magárahagyatottságának köszönhető. Ez a magárahagyatottság Sandel szerint nem csupán vagyoni, jövedelmi kérdés, hanem nagyon fontos morális és kulturális aspektussal rendelkezik, alapvetően a társadalmi megbecsülés hiányáról szól.

Sandel éles kritikát fogalmaz meg az amerikai álom kiüresedéséről, a jövedelmi csoportok közti növekvő átjárhatatlanságról, és arról, hogy a lehetőségekben való egyenlőség csupán üres szólam Amerikában. Említést tesz a konfuciuszi és platóni filozófiában megjelenő meritokráciákról. Ezek a gondolkodók a tehetséget a közjóról való gondolkodással és a közjóért való cselekvés képességével tették egyenlővé, ma azonban a közjó csupán gazdasági terminusokkal definiált fogalom, ez pedig nem felel meg azoknak a társadalmi ideáloknak, amiket Konfuciusz vagy Platón vázolt fel több ezer évvel ezelőtt.

A meritokrácia fetisizálása Sandel szerint politikai pártok felett áll, a „smart vs dumb”⁴ retorika látszólag nem ideológiai, ami lehetővé teszi, hogy bármilyen politikai csoport a magáévá tegye. Ez a retorika viszont olyan erőssé vált az utóbbi évtizedekben, hogy amíg etnikailag és gender terén enyhül a társadalmi megosztottság, addig a végzettség szempontjából egyre szélesebb szakadékok tátonganak társadalmi csoportok között. A jelenlegi társadalmi tagozódásban a

⁴ „okosok az ostobákkal szemben”: egy olyan retorika, ami alapvetően iskolai végzettség alapján állítja szembe egymással a társadalmi csoportokat.

munka szentsége erodálódott, a munkák piaci értéke közel sem tükrözi a közjóhoz való hozzájárulás mértékét, és messze alulértékeli a legfontosabb társadalmi munkák – az oktatásban, az egészségügyben és a koronavírus alatt csak „essential workers”-ként emlegetett dolgozók – jelentőségét.

Sandel azért is tartja ezt óriási problémának, mivel úgy gondolja, hogy – miközben a vezetői réteg képviselői a legjobbnak tartott egyetemekről kerülnek ki – az elitegyetemi végzettség közel sem jelent gyakorlati bölcsességet, és nem ruházza fel a hallgatókat azzal az előbb említett képességgel, aminek segítségével az ember a közjó érdekében tud munkálkodni. Úgy tartja, hogy az egyetemek az elmúlt évtizedekben túlfetisizálták a technokrata megközelítést, a látszólag értéksemleges tudományok oktatását, ami nem ad teret a hallgatóknak arra, hogy alapvető erkölcsi kérdésekről és közügyekről gondolkodjanak, és azokra reflektáljanak.

Sandel az általa meritokratikus hübriszként emlegetett társadalmi rendszer ellen az egyetemi felvételi helyek véletlenszerű kisorsolásával, illetve az oktatásban a morál és az állampolgári ismeretek középpontba helyezésével lépne fel. Mindemellett amellet érvel, hogy az egyetemi oktatás túlértékelését fel kell adnunk, és a szakképzéseket és átképzéseket jobban meg kell becsülnünk, egyfajta egyensúlyt kell keresnünk ezen oktatási intézmények finanszírozásában és megítélésében is.

MARIANA MAZZUCATO

„A közösségi értékeket jelenleg feláldozzuk a hatékonyság nevében.”
(Mazzucato, 2020)

Mazzucato legújabb, *The Mission Economy* című könyvében alapvetően amellet érvel, hogy a kormányzatról alkotott neoliberális felfogás elavult, és mára világossá vált, hogy fenntarthatatlan. A koronavírus-járvány sikertelen kezelése is rámutatott erre, elsősorban az angolszász országokban, ahol a túlzott outsourcing, a problémamegoldás magáncégekhez való kiszervezése végső soron hatékonytalanságot, sokszor működésképtelenséget szült. Mazzucato szerint ideje újragondolnunk a privát és a közszféra kapcsolatát, egymáshoz való viszonyát.

Éles kritikát fogalmaz meg a ma működő kapitalista rendszer ellen. Kulcsproblémaként a pénzügyi szektor rövid távú szemléletét, az üzlet financializálódását, a gazdasági rendszer környezeti változásnak való kitettségét, illetve a lassú, passzív kormányzatot jelöli meg, és alapvetően az utóbbira fókuszál a könyv további fejezeteiben. Mazzucato arról szeretné meggyőzni olvasóit, hogy a piaci kimeneteket nem elszigetelt individuumok döntései határozzák meg, hanem az, hogy az egyes értékteremtő – és egymással interaktáló – aktorokat miként

vezetik a piac tervezői. Éppen ezért a kormányzat szerepe nem redukálódhat arra, hogy a piaci kudarcokat kiigazítsa, bankokat mentsen ki a csődhelyzetből, vagy utólagos redisztribúcióval próbálja meg kiegyenlíteni a gazdasági színteret, hanem proaktívan kell fellépnie, irányt kell mutatnia a gazdasági fejlődésnek.

Mazzucato már többször felhasználta munkássága során az Apollo-program példáját, amit egy olyan kiemelkedő történelmi projektnek tart, amiből ma is tanulnunk kellene. Megállapítja, hogy az Apollo-program egy gazdasági szektorokon és aktorokon átívelő küldetés volt, ami képes volt minden szereplőt inspirálni és innovációra ösztönözni. Habár alapvetően a projekt egy technológiai problémára keresett megoldást, a folyamatot szervezeti és társadalmi változások is jellemezték. Elég csak arra gondolni, milyen szervezési és menedzsment-típusú innovációkra volt szüksége a NASA-nak ahhoz, hogy a projekt sikeres legyen, vagy arra, hogy a projektben részt vevő nők a munkahelyi egyenjogúság szimbólumaivá váltak. Ez a projekt rendszerszintű gondolkodást igényelt, az ágazatok, vagy épp az egyes szereplők tökéletes együttműködését és integrációját egy holisztikus keretben. Mazzucato szerint ilyen típusú küldetések kijelölésére van ma is szükségünk, de elismeri, hogy a ma napirenden lévő problémák valamelyest összetettebbek abból a szempontból, hogy a megoldandó problémáink a legtöbb esetben alapvetően társadalmi jellegűek, amik komplexebb megoldási folyamatokat igényelnek, és amiket politikai és viselkedési változásoknak is kísérniük kell. A problémák mély társadalmi beágyazottságából az is következik, hogy biztosítani kell az állampolgárok részére a küldetés formálásában való részvétel lehetőségét.

Mazzucato szerint a kormányzatnak kell kijelölnie a megoldandó problémákat, amik köré a társadalmi-gazdasági küldetést kell szervezni, és amiben minden gazdasági szereplő részt vehet, illetve amiből mindenki kiveheti a részét. Az ilyen küldetések nagyban ösztönzik az innovációt, és így képesek biztosítani az összes társadalmi szegmens prosperálását. Ehhez azonban az is kell, hogy a finanszírozási és jutalmazási kérdéseket megfelelően kezelje a kormányzat, amihez pedig a folyamat spillover hatásainak gondos nyomon követésére van szükség.

A könyv utolsó fejezete hét alapelvet fogalmaz meg egy új és jobb politikai gazdaságtanhoz, ami képes meghaladni a neoliberais felfogást. Mazzucato szerint először is egy új értékszemléletre van szükségünk, illetve egy kollektív folyamatra, ami során megvalósul a társadalmi-gazdasági értékteremtés. Ezen értékek tulajdonlásáról és megosztásáról szintén pontosabb és igazságosabb képet kell kialakítanunk. Másodsor, a kormányzatoknak aktív piacformáló szerepet kell vállalniuk annak érdekében, hogy egy inkluzívabb, fenntarthatóbb gazdasági rendszert alakítsunk ki. Harmadszor, a verseny intézményét fel kell váltania a kooperáció intézményének, és ennek kell meghatároznia a gazdasági szereplők interakcióit. Negyedszer, a pénzügypiacnak a hosszú távú szemléletet kell

integrálnia, és a cash-flow-ról az outcome-ra kell fordítania a figyelmét. Ötödször, az újraelosztás nem a legjobb módja az egyenlőtlenségek kezelésének, ehelyett „predisztribúcióra” van szükség, az egyenlőtlenségeket ex ante kell elkerülnünk. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a különböző munkákhoz való hozzáférés lehetőségét egyenlőbbé kell tennünk, illetve a munkák piaci értékét is felül kell vizsgálnunk, ahogy arra Sandel is rámutatott. Másrészt pedig kollektív tulajdonlási formák kialakítását javasolja Mazzucato, amik lehetővé teszik a jutalmak egyenlőbb elosztását. Hatodszor, szimbiotikus kapcsolatot kell kialakítani a vállalatok, illetve a vállalatok és a kormányzat között, ami ellehetetleníti a kizsákmányolás jelentette veszélyt. És végül, de nem utolsósorban biztosítani kell mindenki számára az értékteremtésben való részvételt a párbeszédén keresztül, mivel Mazzucato szerint a közjó egyedül az állampolgárok részvételén keresztül definiálható.

ÖSSZEZÉS

Sandel és Mazzucato is alapvetően a neoliberális ideológia maradványai ellen lép fel könyvében, és egy olyan gazdasági-társadalmi rendszer mellett teszik le a voksukat, ami a verseny helyett a kooperáción alapul, a hatékonyság és teljesítmény neoliberális felfogása helyett a közjót tekinti céljának, a gazdasági szereplőket pedig a demokratikus részvétel útján vonja be a gazdaságtervezési folyamatba. Kettejük munkájára egy egészként tekintve egy olyan társadalom képe rajzolódik ki előttünk, amelyben az egyének nem elszigetelt individuumok, akik meghatározott viselkedési sémák szerint döntenek, és ezen döntések (véletlenszerű) összessége eredményezi a gazdasági kimeneteleket, hanem egymással interaktáló aktorok, akiknek közös érdekük a közjó megvalósulása, ami minden társadalmi réteg számára biztosítja a prosperálást.

A szerzők olyan erkölcsi szempontokat fogalmaznak meg, amelyek nélkülözhetetlenek napjaink társadalmi és gazdasági problémáinak megoldásához. Sandel és Mazzucato is egy olyan tendencia képviselői, mely azt mutatja, hogy a vezető gondolkodók egy része szerint elengedhetetlen az erkölcsfilozófiai problémák tárgyalása közgazdaságtani kérdések megfontolásakor. Hazánkban ez a tendencia kevésbé jelenik meg, és még közgazdászaink előtt áll a feladat, hogy bekapcsolódjanak ezen nemzetközi párbeszédbe, illetve értelmezzék a párbeszéd válaszait térségünk társadalmi és gazdasági problémáinak tükrében, és alkalmazzák azokat a problémák megoldásának érdekében.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Case, A. & Deaton, A. (2020): *Deaths of despair and the future of capitalism*
Princeton US, Princeton University Press
- Deaton, A. (2017): *A nagy szökés* Budapest, Corvina Kiadó

- Kirshner, J. (2015): *Keynes's Early Beliefs and Why They Still Matter* Challenge, 58(5), pp. 398-412
- Mazzucato, M. (2021): *Mission economy: A moonshot guide to changing capitalism* New York, HarperBusiness
- Moore, G.E. (1981): *Principia ethica* (részlet). In: Tények és értékek. Budapest, Gondolat Kiadó, 51-106.
- Nasar, S. (2016): *A nagy hajsza* Budapest, Gondolat Kiadó
- Orthmayr I. (2016): *20. századi angolszász etika* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete* Budapest, Osiris Kiadó
- Sandel, M. (2020): *The tyranny of merit: What's become of the common good?* New York, Farrar, Straus and Girou